

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ ӨНІМДЕРІНІҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІНІҢ ШЫҒЫНДАРЫН ТӨМЕНДЕТУ ЖОЛДАРЫ

Шәмен Д.Е., 3 курс студенті

С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Қазақстанның ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту тәжірибесі өндірісті мақсатты қысқа мерзімді, орта мерзімді жоспарлаусыз, онда болып жатқан процестерді реттеусіз жоғары экономикалық нәтижелерге қол жеткізу қиын екенін көрсетеді. Шаруа (фермер) қожалықтарының, корпоративтік үлгідегі ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының (кооперативтердің, шаруашылық серіктестіктердің, акционерлік қоғамдардың және т.б.) басшылары, аудандық, облыстық және республикалық буындардың басқарушы органдары ғылыми негізделген нормативтердің болмауына байланысты ауылдың әлеуметтік-экономикалық дамуының перспективалық жоспарларын, бизнес - жоспарларды, сондай-ақ инвестициялық жобаларды әзірлеу және олардың тиімділігін негіздеу кезінде елеулі қиындықтарды бастан кешуде және өндірістік ресурстық әлеуетті ұтымды пайдалану тиімділігін айқындауда.

Жылдан жылға саланың қарқындылығына байланысты егіс алаңының бірлігіне және мал басына, ауыл шаруашылығы өнімінің бірлігіне шығындар ұлғаяды, ауылшаруашылығында пайдаланылатын материалдық-техникалық ресурстардың бағасы өседі.

Мемлекеттік ауыл шаруашылығы кәсіпорындарында өнімнің жекелеген түрлерін өндіру шығындарын есептеу кезінде алдымен түрлері бойынша алынған негізгі, түйіндес және жанама өнімдердің мөлшері белгіленеді. Өнімнің әр түрін өндіруге арналған шығындарды бөлек есепке алуды ұйымдастыру іс жүзінде мүмкін емес, сондықтан өндіріс шығындарын өнімнің барлық түрлері арасында бөлу әдістерді қолдана отырып жүзеге асырылады. Атап айтқанда:

- шығындарды өнімнің тиісті түрлеріне тікелей жатқызу;
- шығындарды жекелеген ауыл шаруашылығы дақылдарының өнім түрлері, жануарлар түрлері арасында алынатын өнім түрлеріне ортақ белгілердің бірінің сандық мәніне пропорционалды бөлу (мысалы, олардың құрамындағы толық астық мөлшеріне, қоректік заттардың мөлшеріне пропорционалды және т.б.);
- сараптамалық жолмен алынатын өнімнің жекелеген түрлеріне арналған шығындарды бағалау және оларды белгілі бір көрсеткіштермен білдіру (мысалы, жануарлардың белгілі бір түрін ұстаудың жемшөп-күндер санында, белгілі бір технологиялық топтағы малды ұстауға арналған шығындардың жалпы сомасының

пайызында және т.б.);

- шығындарды орталықтандырылған тәртіппен белгіленетін экономикалық негізделген коэффициенттерді қолдану арқылы осы дақылдан (жануарлардың түрінен, тобынан) алынатын өнім түрлері бойынша шығындар келтірілетін центнер-коэффициенттер мен басқа да шартты бірліктер санына пропорционалды бөлу. Оларды айқындау кезінде өнім түрінің бірінің бірлігіне жұмсалатын шығындар бірлік ретінде қабылданады, ал өнімнің басқа түрлерінің бірлігіне жұмсалатын шығындар бірлік ретінде қабылданған шығындарға қатысты коэффициент түрінде көрсетіледі;
- сату бағалары бойынша бағалаудағы өнім құнына пропорционалды шығындарды бөлу [1].

Дәнді дақылдарды өсіру мен жинаудың жалпы шығындары (астықты тазалау мен кептіру шығындарын қоса алғанда) астық, астық қалдықтары мен сабан өндірісінің шығындарын құрайды. Сабанға жатқызылған шығындар оны дайындау шығындары бойынша анықталады және дәнді дақылдар өнімдері шығынының жалпы сомасынан алынып тасталады. Астық қалдықтары олардың құрамындағы таза астықтың үлес салмағы бойынша толыққанды астыққа қайта есептеледі. Толымды астықтың бірлік шығындары жалпы шығындардың жалпы сомасын (сабанға жатқызылған шығындарды шегергенде) астық қалдықтарын (толымды астық) ескере отырып, астықтың жалпы санына бөлумен айқындалады. Астық қалдықтарының бірлік шығындарын есептеу үшін толыққанды астықтың бірлік шығындарын астық қалдықтарындағы астық құрамының үлес салмағына көбейту қажет:

$$\text{ИПез} = (\text{ИПв} - \text{ИПс}) / (\text{ВПЗ} + (\text{ВПЗо} \times \text{Д})) \quad \text{ИПезо} = \text{ИПез} \times \text{Д}, \quad (1)$$

мұндағы ИПез - толыққанды астық өндірудің бірлік шығындары, теңге;

ИПв - дәнді дақылдарды өсірудің жалпы шығындары теңге, ИПс - сабанға жатқызылған шығындар, теңге;

ВПЗ - толық астық мөлшері, ц;

ВПЗо - астық қалдықтарының саны, ц;

ИПезо - астық қалдықтарының бірлік шығындары, теңге, Д - астық қалдықтарындағы астықтың үлесі [2].

Сүтті мал шаруашылығында сиырларды ұстаудың жалпы шығындары олардан басқа өнімге (қиға) жатқызылған шығындарды алып тастағаннан кейін азықтың айырбас энергиясының шығынына сәйкес бөлінеді: сүтке - 90%, бұзау ұрпағына - 10%.

$$\text{ИПем} = (\text{ИПв} - \text{ИПи}) \times 0,9 / \text{ВПм}; \quad \text{ИПет} = (\text{ИПв} - \text{ИПи}) \times 0,1 / \text{ВПт}, \quad (2)$$

мұндағы ИПем - сүт өндірудің бірлік шығындары, теңге; ИПет - бұзауларды алудың бірлік шығындары, теңге; ИПв - сиырларды ұстаудың жалпы шығындары, теңге, ИПи - көнге жатқызылған шығындар, теңге;

ВПм - сүт мөлшері, ц;

ВПт - бұзаулардың саны, бас.,

0,9; 0,1 - сиырларды өнім түрлері бойынша бөлуге жұмсалатын шығындардың үлесі.

Ірі қара малдың тірі салмағының өсуінің бірлік шығындары тірі салмақтың өсуіне жатқызылған шығындар сомасын малдың тірі салмағының өсуінің центнер санына бөлу арқылы анықталады. Малдың тірі салмағының бірлік шығындары оның құнын сойылған жануарлар массасының өсуін қоспағанда, малдың тірі салмағының центнер санына бөлу арқылы анықталады [3].

Экономикалық есептеулер мен шаруа қожалықтарының тәжірибесі өнімділік пен өнімділік неғұрлым жоғары болса, өндіріс шығындары соғұрлым төмен болатындығын көрсетеді. Бұл мал өсіруге арналған дақылдарды өсіру шығындарының көптеген негізгі түрлері жер мен малдың өнімділігі жоғары және төмен болған кезде өзгеріссіз қалады, тек қосымша өнім алуға байланысты шығындар артады. Өсімдік шаруашылығындағы (тұқымға, топырақты негізгі және егіс алдындағы дайындауға, егуге және т.б.) 1 гектар егіске және мал шаруашылығындағы (жануарларды күтуге, олардың тіршілігін қамтамасыз етуге арналған жемшөпке, құрылыстарды амортизациялауға және ағымдағы жөндеуге және т.б.) шығындардың шамамен жартысы малдың 1 басына шаққанда тұрақты болып табылатыны анықталды. Шығындардың екінші жартысы дақылдардың өнімділігімен мал өнімділігін арттыру үшін қолданылады [4].

Дақылдардың өнімділігі мен мал өнімділігінің артуы әр гектарға және мал басына шаққандағы еңбек пен өндіріс шығындарының біршама өсуін қажет етеді, бірақ, әдетте, өнім бірлігіне шаққандағы еңбек пен материалдық шығындардың азаюына әкеледі, өйткені өнімділік қосымша шығындарға қарағанда жоғары қарқынмен артады.

Мал шаруашылығында мал өнімділігі мен өндіріс шығындары бір-біріне бірдей тәуелді. Сондай-ақ, жануарлардың өнімділігі төмен болған кезде, бір центнер өнімге шаққандағы жем шығыны артатынын есте ұстаған жөн. Н.М. Бурлаковтың айтуынша, сиырға 1 кг жылдық сүт шығымы кезінде 1800 ц сүт өндіруге 3000 кг-ға қарағанда 35% ға көп жем жұмсалады. Бұл бірінші жағдайда жемнің көп бөлігі екіншісіне қарағанда жануарлар денесінің тіршілігін қамтамасыз етуге жұмсалады. Сонымен, сиырдың сүт шығымы жылына 3000 кг болса, жемшөптің жалпы шығыны 48%, ал 1800 кг сүт шығымы 60% құрайды. Бордақылауда шошқалардың орташа тәуліктік салмағы 500 г болса, 1 кг салмаққа 4,6 жемшөп бірлігі, ал 400 г болса - 5,3 жемшөп бірлігі жұмсалады [5].

Жоғарыда көрсетілгендей, егер жалпы шығындардың пайыздық өзгерісі өндірілген өнімнің пайыздық өзгеруіне тең болса, өндіріс шығындары өнім көлеміне (ақшалай түрде) қатысты тұрақты болып қалады. Азайтылатын шығындар олардың пайыздық өзгерісі өндірілген өнімнің пайыздық өзгерісінен аз болған жағдайда байқалады. Керісінше, егер олардың пайыздық өзгерісі өнімнің пайыздық өзгерісінен асып кетсе, шығындар артады. Бұл тәуелділіктерді келесі қатынастар арқылы білдіруге болады:

Тұрақты шығындар - $\frac{\text{Өндіріс шығындарының проценттік өзгеруі}}{\text{Жалпы өндіріс сомасының проценттік өзгеруі}} = 1$

Азаятын шығындар - $\frac{\text{Өндіріс шығындарының проценттік өзгеруі}}{\text{Жалпы өндіріс сомасының проценттік өзгеруі}} < 1$

Артатын шығындар - $\frac{\text{Өндіріс шығындарының проценттік өзгеруі}}{\text{Жалпы өндіріс сомасының проценттік өзгеруі}} > 1$

Азайтылған шығындар өндіріс көлеміне байланысты үнемдеуді, ал өсіп келе жатқан шығындар шығындылықты көрсетеді, бұл төмендегі 1 - кестеде көрсетілген.

Кесте 1 - Өндіріс шығындары мен өнім көлемі арасындағы байланыс

Өнімнің құны, теңге	Шығындар, теңге	Өнімнің өзгеруі, %	Шығындардың өзгеруі %	Өнім бірлігіне шаққандағы шығындар, теңге
10 000	100 000	+50	+30	10
15 000	130 000	+33,3	+20	8,67
20 000	156 000	+25	+25	7,80
25 000	195 000	+20	+20	7,80
30 000	234 000	+16,7	+20	8,02
35 000	280 000	+14,3	+15	8,07
40 000	322 920			
Ескерту - [6] әдебиет негізінде жасалған				

Кестеден көріп отырғанымыздай, шығасылардың пайыздық өсуі өнімді шығару 10 000-нан 15000 бірлікке (теңгеге) дейін өскен жағдайда өнімнің пайыздық өсуіен аз болады.:

(130000-100000): 1000000% (15000-10000): 10000-50%

Шығындар азайған жағдайда ($0,6 < 1$) өнім көлеміне байланысты үнемділік көрінеді. Өнім бірлігіне келетін шығындар 10 теңгеден 8,67 теңгеге дейін төмендейді. Тұрақты шығындар өндіріс кезіндегі жағдайды 20 000-нан 30 000 бірлікке дейін сипаттайды, өйткені өнім бірлігіне келетін шығындар 7,8

теңгеге тең тұрақты деңгейде қалады. 30 000 бірліктен астам шығындар өнімді өндіруге қарағанда тез өседі (өнім көлемінің үнемсіздігі), ал өнім бірлігіне келетін шығындар артады.

Қорытындылай келе, ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі түрлерінің өзіндік құнын төмендету жолдары:

1. Шаруашылық субъектінің өнімін өндірудің өзіндік құнын төмендетуге, ең алдымен, мәселен, сүт жануарлары үшін қолайлы азықтандыру рациондарын ескере отырып, жемшөп сатып алуға және өндіруге жұмсалатын шығындар төмендеген жағдайда қол жеткізуге болады.
2. Сүт өндірісін қолдау және кеңейту үшін шаруашылық жүргізуші субъектінің өз жемшөп базасы болуы қажет және оны одан әрі дамытуы керек.
3. Перспективада кәсіпорында тиімділікті үздіксіз мониторингтеу, шаруашылық қызмет нәтижелерін терең талдау және болжау тетіктерінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету қажет.
4. Ауыл шаруашылығы қызметіне арналған инновациялық әзірлемелердің мониторингі тетігінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету.

Шаруашылық жүргізуші субъектінің жалпы дамуына және оның қаржылық нәтижелерінің жақсаруына сүт өндірісі мен ауыл шаруашылығы қызметіне арналған инновациялық әзірлемелердің мониторингі тетігінің жұмыс істеуін қамтамасыз ету де ықпал етуі мүмкін. Әр түрлі салаларда жаңа технологияларды кеңінен енгізу дәуірінде кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігі көбінесе жаңа идеялар мен технологияларды зерттеу және қолдану мәселелерінде олардың белсенділігіне байланысты болуы мүмкін. Осы мәселелердің маңыздылығын түсіну, сайып келгенде, кез-келген шаруашылық жүргізуші субъектінің артықшылықтарын қалыптастыруға немесе күшейтуге, соның ішінде әртүрлі шығындарды азайтуға ықпал етуі мүмкін.

Мал шаруашылығы өнімдерінің өзіндік құнын төмендетудің жоғарыда аталған жолдары мал шаруашылығы өнімдерін өндіру мен өткізудің қаржылық нәтижесіне оң әсер етеді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Сосненко Л.С., Гончаренко Г.В. Управленческие аспекты калькулирования себестоимости продукции молочного скотоводства // Экономический анализ: теория и практика. – 2012. – № 37 (292). – С. 46-52.
- 2 Додобаев Ю.Т., Касенов К.Р., Есполов А.Т., Темиргалиева Г.К. Анализ хозяйственной деятельности АПК. Учебное пособие. – Алматы: Экономика, 2017. – 476 с.
- 3 Назарова В. Учет в сельском хозяйстве: животноводство. ИС Параграф WWW <http://online.zakon.kz>
- 4 Social entrepreneurship: Kazakh way of establishment and development / Saule T. Okutayeva, Emin Kh. Askerov, Gulzhan T. Kunafina, Marzhan

- S. Tolysbayeva, Zamira S. Mukhambetova // *Viešoji Politika ir Administravimas Public Policy and Administration* 2021, T. 20, Nr. 5 / 2021, Vol. 20, No. 5, p. 703-714.
- 5 Features and Problems of Attracting Investments into Agriculture of Kazakhstan// Omarkhanova Zh., Tleuzhanova D., Berstembayeva R., Mukhambetova Z., Matayeva B. and Alina G.. *Journal of Advanced Research in Law and Economics*. Summer 2017 Volume VIII, Issue 4(26), p. 1255-1260
- 6 Ахметова А.Е., Абдыкерова Г.Ж. Совершенствование методического обеспечения систем управленческого учета и контроля затрат в молочном скотоводстве. Вестник. Серия экономическая. №4 (126). 2018. *The Journal of Economic Research & Business Administration*. ISSN 1563-0358, eISSN 2617-7161

Ғылыми жетекшісі, э.ғ. к., профессор м.а. Мухамбетова З.С.